

ІСТОРИЧНА ПАМ'ЯТЬ ДНІПРОПЕТРОВЩИНИ

колективна монографія

Дніпропетровськ
МОНОЛИТ
2012

УДК 94(477) «19/20»
ББК 63.3(4Укр)6
I-90

*Обласна редакційна колегія по підготовці
й виданню тематичної серії книг
«Реабілітовані історією»:*

М.І. Пустова (*голова*),
В.В. Іваненко (*заступник голови*),
О.Г. Бажан, А.Г. Болебрух, Є.І. Бородін,
Н.І. Капустіна, Н.В. Киструська, Г.Б. Мегега,
Н.Г. Першина, Л.Л. Прокопенко, С.І. Світленко,
Р.К. Терещенко, Н.М. Тітова, В.В. Ченцов,
Г.Г. Четверик, Г.К. Швидько, Ю.Е. Яворський

Авторський колектив:

С. І. Світленко, проф. — керівник авторського
колективу, науковий редактор; вступне слово,
розділи 6, 9, післяслово;
Є. І. Бородін, проф. — розділ 8;
В. В. Іваненко, проф. — розділи 1—3;
О. В. Іщенко, доц. — розділ 6;
М. Е. Кавун, доц. — розділ 1;
О. В. Каїнова — розділ 8;
В. Д. Мирончук, доц. — розділ 7;
О. Ф. Нікілев, проф. — розділ 5;
Л. Л. Прокопенко, проф. — розділи 3, 7;
Ю. В. Пшеничний — розділ 8;
О. А. Репан, доц. — вступне слово;
Н. Р. Романець, доц. — розділ 2;
В. В. Стецкевич, проф. — розділ 4;
Р. К. Терещенко, доц. — розділ 3;
Г. Г. Кривчик, проф. — розділ 7

Рецензенти:

О. В. Михайлюк — д-р іст. наук, проф.;
В. В. Ченцов — д-р іст. наук, проф.;
О. Б. Шляхов — д-р іст. наук, проф.

ISBN 978-966-2252-67-5

© Дніпроперовська обласна редколегія
по підготовці й виданню тематичної
серії книг «Реабілітовані історією», 2012

РОЗДІЛ 2

«ВЕЛИКИЙ ПЕРЕЛОМ» НА СЕЛІ В КОНТЕКСТІ ПРОБЛЕМИ РЕГІОНАЛЬНОЇ ІСТОРИЧНОЇ ПАМ'ЯТІ

Тема сталінської модернізації аграрного сектора кінця 20-х — початку 30-х рр. ХХ ст. не втрачає своєї актуальності впродовж багатьох десятиліть. Особлива увага до цієї проблеми не лише науковців, але й широких кіл української громадськості зумовлена тим, що, за виразом дослідника В. Нолла, «колективізацію в УРСР можна класифікувати як один із найбільших злочинів проти людства у ХХ столітті» [64, с. 17]. Відповідно, мова йде не лише про реконструкцію подій минулого, але й про відновлення історичної справедливості щодо сотень тисяч жертв соціалістичного експерименту.

Процес відродження історичної пам'яті про події суцільної колективізації на Дніпропетровщині має складний і суперечливий характер уже з огляду на те, що протягом 30—80-х рр. ХХ ст. партійні ідеологи доклали багато зусиль для формування у суспільства «правильної картинки» «великого перелому». Оскільки жертвами останнього стали сотні тисяч українських селян, більшість яких украй важко було зарахувати до «класово ворожих» елементів, а отже, й виправдати «революційною доцільністю», Кремль жорстко контролював, щоб наукові розвідки з історії колгоспного руху здійснювалися за схемою, викладеною в сталінському «Короткому курсі історії ВКП(б)» [55]. Згідно з нею колективізація розглядалась як одна із складових частин «ленінського плану побудови соціалізму в СРСР», як революція, здійснена «зверху» з ініціативи нової влади й за підтримки «знизу», селянськими масами.

В офіційній історії колективізації стверджувалося, що в 1929 р. у свідомості селянства відбувся «корінний перелом» на користь «колгоспної» модернізації села, а всі прояви селянського невдоволення кваліфікувалися як куркульські й декларувалося, що проти колективізації виступали лише окремі класово-несвідомі або класово-ворожі елементи. Змушені були мовчати про події 1928—1933 рр. й жертви сталінського «великого стрибка», яким пощастило пережити голодомор або повернутися із місць заслання чи в'язниць, оскільки поширення будь-якої правдивої інформації про розкурку-

лення, репресії, справжні умови життя у колгоспах загрожувало звинуваченням у контрреволюційній агітації з притягненням до кримінальної відповідальності за сумнозвісною статтею 54—10 Кримінального кодексу УРСР.

Тому перші кроки на шляху відтворення справжньої історії «великого перелому» були зроблені лише в постсталінську добу. Розвінчання культу особи Сталіна, лібералізація суспільно-політичного життя країни в умовах «хрущовської відлиги» дали можливість дослідникам відійти від деяких стереотипів офіційної концепції історії колективізації і тим самим бодай наблизитися до правдивого відтворення низки суперечливих чи заплутаних історичних сюжетів. Завдяки цьому в означений період з'явилися регіональні дослідження, зокрема, присвячені історії колективізації на Дніпропетровщині. Серед них виокремимо роботи А. Я. Пащенко [67] і І. М. Шарлая [88].

Новий етап у дослідженні теми розпочався з середини 80-х рр. і триває до наших днів. Підґрунтя для повномасштабних досліджень сталінської модернізації аграрного сектора створила «архівна революція» 90-х рр. ХХ ст., унаслідок якої науковці отримали доступ до раніше засекречених архівних документів. У результаті відбувся справжній історіографічний прорив, що підтверджує вже поява перших наукових розвідок, в яких висвітлювалися маловідомі аспекти «великого перелому» на Дніпропетровщині. Так, у статтях І. Єлінова досліджувався процес розкуркулення [45], у серії публікацій Н. Романець і В. Ченцова аналізувалася роль карально-репресивних заходів у здійсненні аграрної політики більшовиків наприкінці 20-х — початку 30-х рр. та рух селянського опору [71].

Репресивна складова «великого перелому» на Дніпропетровщині досліджувалася і в рамках реалізації проекту «Реабілітовані історією». Своєрідним підсумком роботи дніпропетровських науковців став вихід з-під пера В. Іваненка та Н. Романець низки науково-популярних видань «Голодомор 1932—1933 років на Дніпропетровщині та Запоріжчині» [52], «Опір селян насильницькій колективізації та Голодомору. Дніпропетровщина» [54], а також монографії «Дніпропетровщина і «великий перелом» на селі кінця 1920-х — початку 30-х років» [53].

Важливу роль у відновленні історичної пам'яті про сталінську модернізацію аграрного сектора відіграла й публікація спогадів очевидців тих трагічних подій, яка наочно засвідчила, що, незважаючи на тотальність радянської пропаганди, постійне звеличчування значущості суцільної колективізації

для побудови основ соціалістичного суспільства, селяни, які пережили розкуркулення, голодомор, продовжували вважати їх справжньою катастрофою українського села, свідченням жорстокості та підступності влади. Одним із перших в Україні організував за допомогою студентів Дніпропетровського та інших університетів збір свідчень очевидців, тих, кому довелося пережити жахи національної трагедії 1932—1933 рр., професор Ю. А. Мицик, який видав їх за своєю редакцією у фундаментальному семитомнику «Український голокост 1932—1933» [75]. Значний внесок у цю справу зробила також громадська фундація — Асоціація дослідників голодоморів в Україні, заснована у 1992 р. з ініціативи українських патріотів, подружжя — письменника В. Маняка і журналістки Л. Коваленко-Маняк. Зусиллями дніпропетровського журналіста Ф. Сухоноса була впорядкована й видана збірка «Не підлягає забуттю: Голодомор-геноцид українського народу 1932—1933 рр.», в якій подано чимало оригінальних свідчень сучасників, публіцистичні та літературні твори митців з України і діаспори [63].

Одночасно на Дніпропетровщині розпочалася публікація розсекречених архівних документів, у яких висвітлювалися події сталінської «революції згори». Вже у 1993 р. вийшов у світ збірник документів та матеріалів про голод 1932—1933 рр. «Народна трагедія», підготовлений науковцями Дніпропетровського університету переважно на основі місцевих архівів [62]. У свою чергу, криворізький дослідник О. Мельник опублікував документи, присвячені подіям голоду 1921—1923, 1932—1933 років на Криворіжжі [6]. Результатом фундаментальної роботи науковців Дніпропетровського обласного державного архіву стало видання збірки документів: «Розкуркулення, колективізація, Голодомор на Дніпропетровщині (1928—1933 роки)» [69].

Зазначимо принагідно, що тривале приховування фактів масового терору проти селянства породило феномен української історичної амнезії, коли нащадки репресованих відмовляються вірити новітнім історичним дослідженням, вважаючи їх фальсифікаціями історії, а самих науковців звинувачують у слідуванні політичній кон'юктурі та різноманітних «ізмах». На превеликий жаль, прошарок тих, хто продовжує жити й мислити в координатах «Короткого курсу історії ВКП(б)», у нашому суспільстві залишається значним, що негативно впливає на процес відродження історичної пам'яті про події сталінського «великого перелому».

Початок протистоянню більшовицької влади і селянства Дніпропетровщини був покладений хлібозаготівельною кризою 1927/28 р., яка стала приводом для згортання непу, відмови від ринкових відносин і застосування «надзвичайних заходів» щодо селянства. Як відомо, криза виникла внаслідок «ножиць цін» на сільськогосподарську та промислову продукцію. Реакцією селянства на монополю високі ціни на промислові товари стала відмова продавати зерно державі за низькими заготівельними цінами, що призвело до зростання ринкових цін на хліб. В Україні, наприклад, ринкова ціна за центнер пшениці збільшилася до 10 крб. 89 коп., при державній — 7 крб. 06 коп. [60, с. 18].

Щоб примусити селянство здавати хліб, держава вдалася до силових методів. Юридично їх підготували ще у 1926 р., коли Кримінальний кодекс РСФРР доповнили статтею 107, яка передбачала позбавлення волі на строк до трьох років з повною або частковою кофіскацією майна осіб, винних «у злочинному підвищенні цін на товари шляхом скуповування, приховування або невипуску таких на ринок». Одночасно ВУЦВК прийняв аналогічну статтю Кримінального кодексу УСРР [9, с.51]. Таким чином, невивіз селянами на ринок власної продукції почав кваліфікуватися як дія, що підпадає під кримінальну відповідальність.

У 1928 р. рамки використання 127 статті Кримінального кодексу значно розширилися. Згідно з рішеннями ЦК районам та селам встановлювалися планові завдання з продажу зерна заготівельним органам, тому цю статтю почали застосовувати щодо селян, які відмовлялися продавати лишки хліба державі. Зауважимо, що дозвіл на використання «надзвичайних заходів» місцеві органи влади тлумачили досить вільно. Так, у Дніпропетровському окрузі за рішенням окружної трійки 127 статтю Кримінального кодексу застосовували щодо тих осіб, у кого виявили більше 150 пудів зерна, а також тих, хто приховував його незалежно від кількості. Директивою передбачалося відраховувати 25 % конфіскованого хліба на користь інформаторів, які повідомляли про приховування. Прийняття цього рішення призвело до масштабних конфіскацій в окрузі. Лише за 20 днів травня 1928 р. за статтями 127 і 54 Кримінального кодексу УСРР було притягнуто до відповідальності 100 куркулів [27, 11]. З 12 по 28 травня у заможних селян виявили і вилучили 20 354 пуди зерна [24, 91].

Але від голів райвиконкомів Дніпропетровщини вимагали більш наполегливої роботи. На їхню адресу надіслали листи,

в яких стверджувалося, що у кожній сільраді (а їх налічувалося 330) є 3—4 куркулі, які приховують хліб, і їх потрібно покарати [4, с. 114]. Простий арифметичний підрахунок засвідчує, що до вже виявлених 100 куркулів на вимогу окрвиконкому необхідно було знайти ще принаймні 1 000 чоловік. Не викликає сумніву, що виконати цю настанову можна було не інакше, як шляхом зарахування до розряду куркульських середняцьких, а то й бідняцьких господарств. Як свідчать документи, тоді така практика ставала поширеним явищем.

Усього ж під час хлібозаготівельної кампанії 1927/28 р. завдяки застосуванню «надзвичайних заходів» в Україні було заготовлено 260,8 млн. пудів хліба, тобто 98 % планового завдання [72, с. 79]. У Дніпропетровському окрузі селяни здали понад 22,1 млн. пудів різних культур. Причому значну частину хліба у одноосібників Дніпропетровщини вилучили адміністративними методами: тільки протягом січня—березня 1928 р. 42, 5 тис. пудів зерна [72, с. 77]. За весь період кампанії в окрузі було притягнуто до відповідальності 1 184 особи. Судові органи розглянули 814 справ і винесли 700 вироків, з яких 605 були обвинувачувальними.

У зв'язку з тим, що «надзвичайщина» проголошувалася тимчасовим заходом, обумовленим гострим дефіцитом зерна, необхідного для забезпечення потреб міста й експорту за кордон, 15 липня 1928 р. використовувати «особливі методи» впливу на селянство було заборонено. Проте під час хлібозаготівель 1928/29 р. ситуація повторилася. Внаслідок загибелі 5 млн. гектарів озимих посівів (у степовій зоні втрати сягали 85,6 %) товарні можливості сільського господарства України суттєво погіршилися [72, с. 80]. Та незважаючи на неврожай і тяжкий стан з продовольством, центральне керівництво знову стало на шлях вилучення зерна у селян. Для проведення хлібозаготівель у районах були створені спеціальні комісії, які контролювали хід кампанії. Змінився механізм доведення хлібозаготівельних планів. Тепер план попередньо обговорювали на зборах бідноти та КНС за участю активу середняків, де поіменно визначали твердоздатчиків і кількість хліба, який вони мали здати державі. Лише після цього план виносили на загальні збори селян, які «мали право» його прийняти. Отже, селянам фактично відводилася роль статистів, спроможних лише затверджувати рішення «соціально близьких партій прошарків села».

До тих селян, які відмовлялися виконувати рішення земгромад, застосовували заходи громадського бойкоту. Показо-

во, що вони нагадують заходи, які практикувалися під час сумнозвісних хлібозаготівель 1932/33 р. Зокрема, селянам-нездатчикам заборонялося відпускати в крамниці товари, надавати кредити. Заборгованості та кредити стягувалися з них достроково. Їхні імена заносилися на «чорну дошку», а самих селян цькували у місцевій пресі: писали фейлетони, малювали карикатури [23, 76]. Як бачимо, економічні та адміністративні заходи щодо саботажників поєднувалися з психологічним тиском Одночасно, як і під час попередніх заготівель, злісних нездатчиків хліба притягували до судової відповідальності. У Дніпропетровському окрузі карні справи були порушенні проти 1 439 осіб, з яких 1 270 оштрафували, 114 — засудили до позбавлення волі, 55 — до примусових робіт [22, 29]. Зрештою, за допомогою репресивних заходів темпи заготівель вдалося посилити, що дозволило вилучити у селянства Дніпропетровщини близько 3,6 млн. пудів хліба [22, 29].

У 1929 р. «надзвичайні заходи», задекларовані раніше як тимчасові, були, по суті, узаконені. По-перше, встановили обов'язкові планові завдання хлібоздачі з розкладкою на село за принципом самообкладання кожного селянського господарства. По-друге, відповідно до постанови ЦК ВКП(б) від 29 липня 1929 р. «Про організаційно-партійну роботу в зв'язку з новою хлібозаготівельною кампанією» партійні, радянські та інші владні структури на селі офіційно дістали право брати участь у хлібозаготівлях разом із заготівельними організаціями. По-третє, зберігався класовий принцип розподілу завдань хлібоздачі: згідно з рішенням економічної наради УСРР від 14 травня 1929 р. 75 % хлібозаготівельного плану мали виконати за рахунок заможної частини села, яка складала 15 % від загальної кількості селянських дворів [24, 91]. І, нарешті, для безпосереднього здійснення цих планів при сільрадах утворювалися спеціальні комісії. Таким чином, система хлібозаготівель формувалася за класовим принципом і використовувалася для додаткового економічного тиску на заможне селянство.

Застосування «назвичайних заходів» під час хлібозаготівель 1927—1929 рр. супроводжувалося масовими порушеннями елементарних норм навіть так званої «революційної законності». Відсутність чіткої законодавчої бази, яка б регламентувала права та обов'язки різних ланок влади, політичний та економічний курс партії, спрямований проти заможних верств села, створювали сприятливі умови для зловживань з боку місцевих керівників, призводили до численних прецеден-

нтів здійснення хлібозаготівель «особливими», «силовими» методами. Зокрема, досить часто практикувалися «реквізиції хліба без судового розгляду та використання 127 статті Кримінального кодексу УСРР, іноді навіть дрібними партіями», заборонялася вільна торгівля, проводилися подворові обшуки, арешти [79, 42 зв.].

У ході хлібозаготівель мали місце й випадки фізичних знущань над одноосібниками. Серед них — справа так званої «ініціативної групи» Тарасо-Шевченківської сільради Магдалинівського району, члени якої (комуністи, комсомольці, радянські працівники) використовували такі методи впливу на саботажників, як побиття, незаконні арешти, утримання під вартою протягом кількох днів, погрози. «Ініціативна група» навіть створила спеціальні пересильні пункти, де утримували селян, які відмовилися дати підписку на здачу хліба. Майже всім заарештованим заборонялося передавати їжу, над ними тривалий час знущалися, а одному селянинові навіть загнали голки під нігті [26, 12]. Такі випадки на Дніпропетровщині були непоодинокими. Під час хлібозаготівельної кампанії 1927/28 р. в окрузі їх було зафіксовано 75 [26, 3]. З кожним роком кількість подібних зловживань зростала.

Факти порушень революційної законності визнали й московські можновладці. Квітневий і липневий (1928 р.) пленуми ЦК ВКП(б) рішуче засудили будь-які прояви перегинів проти середняка й зажадали від місцевої влади вжити невідкладні заходи щодо усунення всіх перекручень класової лінії. Виконуючи ці вказівки, Наркомат юстиції УСРР 20 липня 1928 р. надіслав до всіх округів республіки директиву про негайне припинення судових справ, порушених проти середняків і бідняків у період хлібозаготівель. Верховний суд УСРР та окружні суди переглянули вироки за статтею 127 і скасували майже третину їх, а по 20 % пом'якшили вироки [46, с. 112]. Проведена робота хоча й привела до відновлення справедливості щодо безвинно засуджених селян, але суттєво вплинути на стан законності на селі не могла. Застосування «надзвичайних заходів» під час здійснення сільськогосподарських кампаній обернулося тим, що насильство стало нормою у стосунках держави з селянством.

Загалом напередодні колективізації була остаточно оформлена система хлібозаготівель, механізм якої являв собою своєрідну копію продрозкладки. Законодавче закріплення «надзвичайних заходів» означало відмову держави від ринкових відносин у взаєминах із селянством, оскільки фактично ска-

совувало право власності селян на вироблену ними продукцію.

Курс на примусове створення колгоспів був проголошений листопадним (1929 р.) пленумом ЦК ВКП(б), який у своїй резолюції «Про підсумки та подальші завдання колгоспного будівництва» констатував, що колективізація здійснюється небувалими темпами в умовах посилення класової боротьби, у зв'язку з чим у площину практичних дій ставилося питання «ліквідації куркульства як класу» [56, с. 221, 228]. Необхідність форсованого створення колгоспів Сталін обґрунтовував тим, що у колгоспному русі відбувся «великий перелом»: селянство, усвідомивши переваги колективного ведення господарства, почало масово вступати до колгоспів.

Важко сказати, в якому з регіонів СРСР «великий перелом» мав місце. Аналіз статистичних даних по Дніпропетровському округу, наприклад, засвідчує протилежну ситуацію: на 1 жовтня 1929 р. колгоспи об'єднували лише 10,2 % селянських дворів і 12,9 % земельної площі [25, 414]. І це, незважаючи на систему пільг, які надавалися колгоспам протягом усього періоду непу, активну практично-пропагандистську діяльність партійних органів, а також надзвичайні заходи, що практикувалися в українському селі протягом 1928—1929 рр. До того ж, за соціальним складом колективні об'єднання Дніпропетровщини були переважно батрацько-бідняцькими. На 1 листопада 1929 р. середняків у колгоспах налічувалось лише 25,3 % від загальної кількості членів, у той час як бідняків з наймитами було 74 % [25, 414].

Незamoжницький склад колгоспів зумовлював їхню низьку ефективність: колективні об'єднання Дніпропетровщини не давали товарної продукції, а селяни розглядали вступ до колективу як тимчасовий захід з метою покращити своє матеріальне становище за рахунок пільг та кредитів, наданих державою. Тому у колоб'єднаннях значною була пліність кадрів: у комунах вона становила у 1927 р. — 82 %; в артілях відповідно 91,4 % [72, с. 44].

І, нарешті, зростання колгоспного сектора Дніпропетровщини відбувалося за рахунок найпростіших колективних об'єднань: тсозів, артілей з найменшим рівнем усупільнення засобів виробництва, що суперечило сталінській ідеї комунізації села. У Дніпропетровському окрузі, наприклад, із 485 колективних об'єднань, що існували на 1 жовтня 1928 р., комун було лише 26, тоді як артілей — 51, тсозів — 245, машинно-тракторних товариств — 163 [21, 50].

До перспектив майбутньої колективізації досить реалістично у 1928—1929 рр. ставилося і партійне керівництво. За рішеннями II конференції КП(б)У, що відбулась у квітні 1929 р., на Дніпропетровщині планувалося охопити колгоспами до весни 1933 р. близько 47,2 % селянського населення і 39,4 % земельних площ [47]. Але курс на суцільну колективізацію, проголошений листопадним (1929 р.) пленумом ЦК ВКП(б), дезавував, по суті, це попереднє рішення.

Темпи колективізації були визначені спеціальною постановою ЦК ВКП(б), виданою 5 січня 1930 р. Згідно з нею Північний Кавказ, Нижня та Середня Волга мали в основному закінчити колективізацію восени 1930 р. або, у крайньому випадку навесні 1931 р., інші зернові райони — восени 1931 р. або навесні 1932 р. Постанова відкрито проголошувала про перехід від політики обмеження експлуаторських тенденцій куркульства до політики його ліквідації як класу [56, с. 258].

Поняття «суцільна колективізація» роз'яснювалось у директивному листі ЦК КП(б)У від 27 грудня 1929 р. У ньому наголошувалося, що районами і округами суцільної колективізації слід вважати тільки ті, де в колгоспи вступили близько половини селянських дворів і де створені умови для залучення до колективізації решти селян. Зауважимо, що на той час такої «планки» досягли лише 18,5 % районів республіки [74, с. 52]. Щодо Дніпропетровського округу, то тут із 18 районів у 4 рівень колективізації був менше 15 %, у 10 — 15—30 %, у 4 — 30—50 %, тобто, по суті, у жодному районі округу суцільна колективізація не могла здійснюватись. Аналогічно була ситуація і в Криворізькому окрузі. Але це не зупиняло місцевих можновладців, які розуміли справжній зміст розпоряджень кремлівської верхівки. Тому мабуть бюро Дніпропетровського окружкому КП(б)У 10 січня 1930 р. й проголосило регіон зоною суцільної колективізації і звернулося до ЦК КП(б)У з проханням затвердити ухвалене рішення [69, с. 38].

Привертає увагу той факт, що планові завдання, встановлені партійним штабом Дніпропетровщини, перевищували директивні завдання ЦК ВКП(б). Таємна інструкція окружкому від 10 січня 1930 р. націлювала районних керівників на охоплення колективізацією 52, 6 % земельних площ під час весняної посівної кампанії і до 70 % восени того ж року. Закінчити ж її в окрузі планувалося навесні 1931 р. Окружком зобов'язав райпарткоми, фракції окрвиконкому і коопе-

ративних організацій негайно довести плани до районів, а потім — до сіл та окремих колгоспів [69, с. 39]. Для забезпечення «пролетарського проводу» у колгоспах передбачалося здійснити чистку управлінської ланки, збільшивши в ній представництво батраків до 20 %.

Дніпропетровський окружком вимагав також від місцевого керівництва максимального усупільнення худоби в колективних об'єднаннях: 100 % усіх її видів в артілях і комунах, а в ТСОЗах — стільки ж робочої, 60 % великої рогатої худоби і 75 % свиней та овець. При цьому формування колгоспного стада відбувалося за відсутності потрібних помешкань і коштів на їхнє будівництво. Тому планувалося повністю задіяти існуючі «селянські будівлі з відповідним їх пристосуванням» [69, с. 38]. Через те що селяни Дніпропетровщини, як і інших регіонів, почали масово вирізати худобу, виступивши з гаслом: «З голими руками до СОЗу», окружком установив додатковий вступний внесок для тих, хто знищує худобу, у розмірі її вартості.

Показово й те, що форсована колективізація на Дніпропетровщині розгорталася за умов невирішеності центрального питання перебудови села — ефективної організації праці і справедливого розподілу наслідків господарювання в колективних господарствах. Як свідчать документи, селян неабияк турбувало забезпечення непрацездатних членів сім'ї (дітей, інвалідів, стариків), особливо у великих родинах з одним-двома працюючими. Мешканці села резонно заявляли, що на свої трудодні не зможуть прогодувати сім'ю, а тому до артілі вступати не збираються.

Основним інструментом форсованої колективізації на Дніпропетровщині, як і в Україні загалом, стало розкуркулення, механізм якого був чітко визначений низкою партійних директив та нормативно-правових актів, виданих на початку 1930 р., зокрема, постановою ЦК ВКП(б) від 30 січня 1930 р. «Про заходи у справі ліквідації куркульських господарств у районах суцільної колективізації». В організації цієї кампанії на Дніпропетровщині можна виділити такі етапи. По-перше, підготовчий, протягом якого серед селянства проводилася відповідна агітаційна робота: скликалися партійні збори, сходи колгоспників, бідноти, партизан, молоді, жінок. На них уповноважені пояснювали присутнім необхідність боротьби з куркулем у рамках реалізації нового аграрного курсу держави.

Наступним етапом стало проведення так званої «приговорчої кампанії», у ході якої затверджувалися списки куркулів

і здійснювалася експропріація їх майна. Для проведення безпосередньої процедури розкуркулення на місця виїхали бригади Дніпропетровського окружного КП(б)У під керівництвом членів бюро. Всього у їхньому складі було 65 осіб. Потурбувалися в окрузі і про висвітлення кампанії у місцевій пресі, для чого тільки до двох районів суцільної колективізації Карло-Марксівського та Васильківського, були направлені журналісти газет «Зоря» і «Майбутня зміна» [69, с. 46].

До категорії куркулів, у першу чергу, зараховували так звані «експертників»*, але оскільки їх чисельності явно не вистачало для забезпечення встановлених рознарядок, під прес репресій потрапляли й середняки, бідняки, сільські священники, а також ті, хто нібито мав зв'язки із закордоном, передусім із сусідніми Польщею та Румунією, тобто на ґрунті «шпигунства».

Особливістю розкуркулення було й те, що відбувалося воно в стислі строки, позбавляючи селян можливості оскаржити неправомірні дії місцевої влади. Так, Новомосковська надзвичайна трійка з ліквідації куркульства 6 лютого 1930 р. зобов'язала уповноважених РПК надати списки куркулів уже на 12-ту годину наступного дня, а 8 лютого надіслати їх безпосереднім виконавцям — ДПУ [69, с. 43]. Як наслідок — самі чекісти змушені були визнавати факти «численних перекручень революційної законності». Зокрема, у директивному листі ДПУ УСРР «Про дефекти в слідчій роботі» зазначалося, що місцеві органи влади «вносили до списків на висилку, а в окремих випадках пропонували застосувати тривалі строки ув'язнення в концтаборах або навіть найвищу міру соціального захисту щодо стариків 60—70 років, калік і повністю хворих людей, що знаходилися у такому стані, який виключав можливість не тільки ізоляції, але і пересування» [28, 89—90]. Тут же йшлося про те, що більшість документів і довідок, складених сільрадами на заарештованих та розкуркулених селян, не відповідали дійсності і досить часто були продиктовані особистими рахунками. Іноді несправедливо розкур-

* Експертниками називали селян, які, згідно з законом про єдиний сільгосподаток 1928—1929 рр., оподатковувалися не у звичайному, а в індивідуальному порядку. Індивідуальне (експертне) оподаткування мало поширюватися лише на куркульські господарства. При визначенні розміру сільськогосподарського податку для експертників фінансові органи враховували не лише економічні ознаки господарства (площа посіву, кількість робочої худоби і т.д.) , а весь комплекс відомостей про прибутки куркуля, які надавалися сільськими податковими комісіями. Запроваджуючи індивідуальне оподаткування, більшовицьке керівництво прагнуло вилучити у куркулів так звані «нетрудові прибутки».

кулених повертали додому після фільтрації на пунктах депортації. У Дніпропетровському окрузі так «пощастило» 27 родинам [69, с. 65]. Але траплялося це нечасто. Як правило, скарги розкуркулених не розглядали, і їх відправляли до місць заслання, залишивши без будь-якої відповіді.

На Дніпропетровщині розкуркулення почалося ще до прийняття постанови від 30 січня 1930 р. У Криворізькому окрузі, скажімо, наприкінці січня протягом кількох днів розкуркулили близько 4 тисяч селянських господарств. За повідомленнями з місць, ці акції здійснювались справді по-більшовицьки, надударними темпами. Так, у Долинському районі «експропріація селянських господарств» була проведена всього за одну добу: заможних селян почали розкуркулювати о першій годині ночі й закінчили о 12-й дня [72, с. 199]. У Петриківському районі за два дні спромоглися розкуркулити 435 господарств, експропріювавши у них 400 житлових будинків, 700 коней, 10 тисяч пудів хліба, велику кількість сільськогосподарських машин [72, с. 188]. Усього у Криворізькому окрузі станом на 27 лютого 1930 р. було розкуркулено 4 243 господарства, у яких вилучили 4 149 коней, 2 134 корів, 1 187 свиней, 1 472 молодняка, 1 455 овець, 488 молотарок, 139 894 пудів борошна, 20 моторів, 9 679 одиниць сільськогосподарського реманенту [82, 14, 35, 59].

Оскільки куркулі «другої категорії» підлягали депортації за межі республіки на Північ, операція з їх виселення «із районів суцільної колективізації» була проведена на Дніпропетровщині з 18 лютого до 9 березня 1930 р. Із Криворізького округу виселили 1 163 сім'ї чисельністю 5 747 осіб, із Дніпропетровського — 743 сім'ї у складі 3 544 осіб. При цьому, що план з депортації вказані регіони перевиконали, бо із Криворіжжя передбачалося виселити 1 147 куркульських сімей, а з Дніпропетровщини — 701 [1, с. 211]. Комфракція президії Дніпропетровського окрвиконкому на своєму засіданні 28 квітня 1930 р. констатувала, що процедура виселення куркульських господарств пройшла задовільно, план виконано [4, с. 115].

Натомість, як свідчать документи, організація висилки здійснювалася з численними порушеннями. Вагонів не вистачало, тому у теплушках замість встановлених нормою 40 осіб розміщували по 50 та ще й з ручним багажем. Міліціонери поводитися грубо. Перед відправкою розкуркулених не завжди попереджали, що вагони зачиняють, і тому вони залишалися без питної води та продовольства. Частина депортова-

них були погано одягнені (їм навіть не дозволяли взяти з собою кожухи), а у деяких взагалі був відсутній ручний багаж. На Варварівському станційному пункті прямо під час відправки у однієї жінки почалися пологи [69, с. 50]. Зрозуміло, що за такого безладдя шанси доїхати до пункту призначення були не у всіх.

Проте більшість розкуркулених все ж таки залишилися на території Дніпропетровщини. Родини куркулів «третьої категорії» переселяли до спеціальних куркульських поселень, розташованих на «відведених для них за межами колгоспівських господарств ділянках». Організовували куркульські виселки з 10—20 господарств так, щоб у майбутньому не заважати «проведенню землеврядування МТС, радгоспів і колгоспів» [82, 4]. На Дніпропетровщині виселки утворили практично в усіх районах, де проводилося масове розкуркулення. Так, у Нікопольському районі виникло 5 виселків на 105 дворів, Долинському — 8 на 127 дворів і т. д. [82, 14, 59]. Ділянки для розкуркулених відводилися біля сільрад, «сталих в політичному відношенні» [69, с. 68].

Умови проживання селян на виселках були такими. Житло й господарські будівлі споруджувалися за рахунок коштів самих розкуркулених або дозволялося переносити туди надані їм бідняцькі будівлі. Кожній розкуркуленій сім'ї надавалася ділянка землі, малоцінні засоби виробництва, фураж із розрахунку можливої обробки землі та посівні матеріали при обов'язковому засіві й залежно від норми завдання. Населення куркульських виселок було позбавлене виборчих прав, самоврядування та керувалося уповноваженими.

Але більшість селян відмовлялися переселятися до цих своєрідних резервацій. Зокрема, у Долинському районі з 8 виселків було заселено тільки 5, до яких замість запланованих 81 двору переїхало 28. А у Лозівському районі до них не переселилося жодного куркульського господарства [82, 35]. Як правило, розкуркулені «3-ї категорії», очікуючи на нові репресії, переїздили до міст, вербувалися на новобудови або зовсім залишали межі республіки. Робили вони це таємно, без дозволу сільрад, а тому їхня подальша доля місцевому керівництву була невідома. Тільки у Лозівському районі з 240 куркульських родин, які залишилися у районі з правом землекористування, 161 родина, за повідомленням Наркомзему УСРР, зникла з сіл відразу після розкуркулення.

Крім розкуркулення, на Дніпропетровщині використовувались й інші методи впливу на небажаючих вступати до колгоспів:

— позбавлення середняків виборчих прав (Дніпропетровський округ);

— незаконні арешти та утримання під вартою (Олександрівська сільрада Близнюківського району Дніпропетровського округу);

— погрози бойкоту та заборона відпуску товарів із кооперації (село Єлизаветівка Дніпропетровського округу) [28, 50, 51];

— безперервне, по декілька днів, проведення зборів (Криворізький округ) [81, арк. 7 зв.] тощо.

Зрештою, репресивний тиск на селянство протягом січня—березня 1930 р. дав потрібні владі наслідки: на Дніпропетровщині почалося форсоване створення колгоспів. Так, у Межівському районі коммуна ім. Фрунзе протягом кількох днів зросла з 90 господарств мало не до 300 [83, 64]. За даними Новомосковського земвідділу, на 20 лютого 1930 р. у районі було колективізовано 71 % селянських господарств і 72 % землі, причому тільки за 25 днів рівень колективізації по району «зріс» на 40 %. Та найбільших «успіхів» досяг Криворізький округ, де на 22 лютого 1930 р. було усупільнено 98 % господарств, 97 % площі, 98 % тягової сили і 100,3 % насіння [68, с. 86], тобто за місяць колективізація була практично завершена. Не дивно, що представник ЦК ВКП(б) Г. Орджонікідзе, інформуючи Й. Сталіна і С. Косіора про ситуацію в Долинському районі (Криворіжжя), прямо говорив: «Тут закручено по-звірячому: колективізовано 100 відсотків» [61, с. 40].

В умовах постійного «підхльостування» колективізації центральним керівництвом не лише криворізькі можновладці намагалися перевиконати «процентні рознарядки», що спустилися «зверху». Доходило до змагання цілих районів, як це було тоді, коли Дніпропетровський і Карло-Марксовський райкоми КП(б)У уклали між собою договір «щодо найшвидшого завершення колективізації» [67, с. 33]. Ті ж керівники, які не могли забезпечити «шалених» темпів колективізації, фальсифікували дані. У селі Карнаухівка Кам'янського району уповноважений райкому і керівники села, прагнучи будь-що зайняти перше місце в районі, повідомили райком партії про 100 % -ву колективізацію. Але невдовзі з'ясувалося, що в селі не було колективізовано й 35 % селянських господарств [67, с. 34].

Здійснення тотальної колективізації та розкуркулення викликало масовий опір селянства, що знайшло відображен-

ня в збільшенні «терористичних актів» (убивств партійного, колгоспного активу, уповноважених), волинках, які охопили села Магдалинівського, Криворізького, Нікопольського, Межівського, Солонянського та інших районів. Найбільша волинка відбулась у селі Спаське Новомосковського району, де вона тривала з 3 по 9 березня 1930 р. У ній взяли участь близько 1 200 селян, яким вдалося захопити сільраду, переобрати її склад, визволити заарештованих і вигнати з села активістів. Цей виступ був придушений лише за допомогою спеціальних загонів міліції та ДПУ [28, 41]. Характерно, що подібні виступи пройшли і в інших селах Новомосковського району, зокрема таких, як Водяне, Орлівщина, Миколаївка, Лиманське, Підпільне, Дерезувате, Кулебівка [25, 372 зв.].

Про масштабність селянських хвилювань свідчить той факт, що тільки з 20 лютого по 12 березня тут було затримано 172 учасника «заколотів» [25, 372 зв.]. Усього ж у Дніпропетровському окрузі з 20 лютого до 2 квітня 1930 р. відбувся 81 масовий селянський виступ, у Криворізькому — 44 [1, с. 251]. Апогеем селянського спротиву колективізації стало Павлоградське повстання (5—6 квітня 1930 р.), яке охопило три райони: Петропавлівський, Близнюківський, Павлоградський, і було придушено регулярними частинами міліції і загонами ДПУ [3].

Опір селянства примусовій колективізації зумовив певні зміни в аграрній політиці більшовицької партії. Зрозуміло, що про відмову від ідеї суцільної колективізації не йшлося, однак тиск на селянство був тимчасово послаблений. Сталінське керівництво у постанові ЦК ВКП(б) від 14 березня 1930 р. визнало, що під час суцільної колективізації мали місце «викривлення партлінії в колгоспному русі», які полягали в огульному розкуркуленні та порушенні принципу добровільності при створенні колгоспів. Щоправда, вся провина за насильницькі дії перекладалась на виконавців — «окремих низових працівників» [58, с. 395], котрі до того ж, як указувалося у постанові, стали «жертвами провокацій» з боку «контрреволюційних елементів». Насправді ж подібне пояснення не відповідало дійсності, хоча й відкривало можливість покарання найбільш активних колективізаторів, дії яких відрізнялися особливою жорстокістю. У Дніпропетровському окрузі, скажімо, по дев'яти районах до відповідальності «за викривлення партлінії» було притягнуто 281 особу, у тому числі до судової — 56 осіб [72, с. 211]. До Новомосковського і Петриківського районів, де випадки «порушення революційної закон-

ності» були наймасовішими, окружком направив парткомісії [69, с. 66].

Березнева постанова ЦК ВКП(б) частково зняла напругу на селі. Розпочалися масові виходи селян з колгоспів. Тому у більшості районів Дніпропетровщини колективні об'єднання почали «розпадатися» буквально на очах. У Межівському, Солонянському, Павлоградському, Петропавлівському, Царичанському, Синельниківському районах спеціально створені при райвиконкомах та сільрадах комісії за годину виключали з колгоспів від 1 500 до 2 500 селян [80, 36]. Особливо широкого розмаху виходи з колгоспів набули у тих районах, де рівень колективізації був найвищим. До таких належав і Криворізький округ, в якому на 10 квітня 1930 р. з колгоспів вийшла майже половина селян [72, с. 205]. Аналіз соціального складу селян-відхідників показує, що до індивідуального ведення господарства поверталися не тільки середняки, але й бідняки та наймити. Так, у Кам'янському районі з колгоспів було виключено 5,5 % батраків, 38,7 % бідняків, 55,8 % середняків [80, 36].

Фактично темпи виходу з колгоспів співпадали з темпами колективізації у перші місяці 1930 р. Намагаючись зупинити такий перебіг подій, Дніпропетровський окружком КП(б)У 3 квітня 1930 р. звернувся до секретарів райкомів із секретною директивою, в якій вимагав від них за будь-яку ціну добитися не тільки збереження, а й закріплення колгоспів, діючи у даному напрямі цілеспрямовано, оперативно, гнучко. Місцеве керівництво, виконуючи цю директиву, стало на шлях своєрідного «саботажу»: тривалий час не розглядало і всіляко затримувало заяви колгоспників на вихід з колгоспів, поширюючи щодо них різні плітки, чутки, а то й відверту нісенітницю, засаджуючи на селі атмосферу ворожнечі. Їх шантажували, засякували, тероризували. В окремих випадках керівники сільської ланки не зупинялися і перед вбивствами, як це сталося у селі Миколаївка Новомосковського району, коли вбили ходока до Наркомзему СРСР. Цей терористичний акт скоїв голова сільради [80, 36].

У відповідь на протидію місцевого керівництва селянським виходам з колгоспів Дніпропетровщиною прокотилася нова хвиля волинок. Їх учасники вимагали повернення усупільненого реманенту, насіння, худоби, виділення землі. Масові селянські заворушення відбулись у березні 1930 р. у селах Аули, Новоселівка, Карнаухівка, Василівка, Миколаївка, Теплівка та ін. Зокрема, у селі Мар'ївка Межівського району жінки

провели демонстрацію з вимогами повернення усупільненого реманенту та худоби, після чого в тсозі було розібрано 35 коней та деякий реманент [25, 301 зв. — 302 зв.]. Аналіз архівних джерел дозволяє дійти висновку, що саме у цей період (середина березня — початок вересня 1930 р.) було зафіксовано найбільшу кількість волинок на території області.

Новий етап у розвитку колгоспного руху розпочався після ухвалення на грудневому (1930 р.) пленумі ЦК КП(б)У спеціальної резолюції, в якій ставилося завдання подвоїти на весну 1931 р. існуючий рівень колективізації і закінчити її в основному до кінця року у степовій зоні України. Важелі, використані при створенні колгоспів у цей період, були майже тожні тим, що пройшли апробацію у перші місяці 1931 р.: «ліквідація куркуля в районах суцільної колективізації, переселення розкуркулених за межі села, хлібозаготівлі, фінансові заходи тощо» [59, с. 709].

Розкуркулення й депортація у 1931 р. здійснювалися відповідно до постанови ЦВК та РНК СРСР від 1 лютого 1931 р., яка надала облвиконкомам та урядам автономних республік право виселення куркулів за межі районів суцільної колективізації. За підрахунками дослідників, із 54 районів Дніпропетровської області у 1931 р. було вислано 25 тис. осіб [45, с. 161].

Значну роль у посиленні колгоспного руху в цей час відіграли спеціальні буксирні бригади сприяння колективізації із місцевого активу з уповноваженим райкому або центру на чолі. Завдяки їхній роботі в окремих районах рівень колективізації вдалося підняти до 80—90 %. Так, у Новопокровській сільраді Солонянського району протягом п'яти днів роботи уповноважених і буксирної бригади «колективізація зростає з 49 до 84 % », а в Бутовичівській сільраді — до 90 % [84, 215]. Селян примушували вступати до колгоспів, застосовуючи й заходи економічного тиску. Було запроваджено нову систему оподаткування, хлібозаготівель, які значно посилили фінансовий тягар для одноосібників. Особливістю нового етапу колективізації було лише те, що селян примушували вступати до артілей, а не до комун, як це було на початковій стадії її проведення.

Застосування таких методів забезпечило необхідний вплив селян до колгоспів, а у підсумку це дозволило завершити суцільну колективізацію в основних зернових районах. У постанові від 2 серпня 1931 р. «Про темпи подальшої колективізації і завдання щодо зміцнення колгоспів» ЦК ВКП(б)

визнав «в основному закінченою колективізацію на Нижній і Середній Волзі, в Молдавії, на Уралі (зернові райони), в Криму і на Україні (Степ і Лівобережжя)» [56, с. 399]. На Дніпропетровщині на 1 серпня 1931 р. було колективізовано 75 % землі і 68 % селянських господарств. Серед районів, які найбільш успішно справились з планом колективізації, були Криворізький, Нікопольський, Апостолівський, Новомосковський, Межівський [85, 7].

Загалом здійснення суцільної колективізації мало для аграрного сектора Дніпропетровщини негативні наслідки: масовим розкуркуленням було ліквідовано десятки тисяч міцних селянських господарств — основних виробників товарного зерна, відбулося значне скорочення посівних площ і майже на 60 % зменшилося поголів'я худоби. В результаті у Степу сформувався масив земель, які через брак робочих рук, тягла і сільськогосподарської техніки не оброблялися з 1928—1929 рр., перетворившись на розсадник бур'янів. Лише в Магдалинівському районі Дніпропетровської області кинутих радгоспних і колгоспних земель налічувалося 6 000 га [16, 15].

У першу чергу, запустіння переживали регіони, де напередодні суцільної колективізації домінувала хутірська форма землеволодіння, оскільки саме власники хуторів першими потрапили під прес розкуркулення. Наприклад, на території Єгоровської сільради Покровського району Дніпропетровської області до 1930 р. було розташовано 6 хуторів, де проживало 69 заможних господарств. Під час суцільної колективізації їх розкуркулили і вислали. Незважаючи на те, що сільраді й новоутвореному колгоспу відійшли конфісковані у куркулів добротні будинки і реманент, через декілька років хутори перетворилися на справжню пустку. Будинки руйнувалися, а фруктові сади площею 3—4 гектари заростали бур'янами [17, 151—152].

Проте тим партійно-радянське керівництво держави вважало, що створення колгоспно-радгоспної системи дозволило вирішити заготівельну проблему, а саме: збільшити вилучення сільськогосподарської продукції в українському селі для забезпечення потреб індустріалізації. У промові секретаря ЦК КП(б)У В. Чернявського на липневій (1931 р.) нараді з питань хлібозаготівель стверджувалося, що «завдяки величезному збільшенню соціалістичного сектора товарність нашого сільськогосподарства значно збільшилась, вихід товарного хліба значно більший, ніж у попередні роки» [86, 10].

Зазначимо, що реальні можливості аграрного сектора, дезорганізованого «соціалістичною перебудовою», до уваги не

бралися. У таємній директиві ЦК КП(б)У від 20 жовтня 1931 р. прямо вказувалося, що «інтереси держави мають бути забезпечені за будь-яких умов». Одночасно селянам давали зрозуміти, що виконання значно збільшених хлібозаготівельних планів призведе до зменшення їх споживання, а тому їм слід звикати до життя впроголодь: «Колгоспники повинні усвідомити, що міра забезпечення їх хлібом залежить від розмірів врожаю. Низький врожай у колгоспі зумовлює зниження споживання» [11, 9].

В результаті одним із наслідків сталінської реконструкції аграрного сектора стало те, що на довгі роки голод перетворився на жахливу буденність у житті колективізованого українського села. Перші повідомлення про випадки голодування почали надходити від селян з моменту застосування надзвичайних заходів під час заготівельних кампаній наприкінці 20-х рр. У новоутворених колективних об'єднаннях без продуктів залишалися колгоспники, з якими не розраховувалися за трудові. Жахливим апофеозом голодної трагедії українського села стали події 1933 р. Спогади очевидців тих подій спростовують тезу, поширену серед сучасних неосталіністів, що нібито голодомор був спричинений неврожаєм:

Варвара Наумівна Бабенко (село Карайкове Солонянського району): «Врожай зібрали гарний»;

Віра Вікторівна Пающик (село Висвятка Межівського району): «У 1932—1933 рр. урожай був непоганий, незважаючи на посуху»;

Ольга Яківна Васик (станція Божедарівка): «Врожай тоді був добрий» і т.д.

На відсутність природних факторів трагедії 1932—1933 рр. вказує і виступ на одній з обласних нарад із питань хлібозаготівель першого секретаря Дніпропетровського обкому КП(б)У В. І. Чернявського, який стверджував: «Ми маємо урожай такий, як і в минулому році. Окремі райони мають навіть більший ... наприклад, колишня Криворізька округа» [53, с. 131].

Документи свідчать, що головною причиною жахливого голоду стало тотальне вилучення у селян не лише зерна, але й всіх їстівних припасів, здійснене владою під час хлібозаготівель 1932/33 рр. Заготівельний план, який отримала Дніпропетровщина у 1932 р., був явно «непідйомним» для колективного та індивідуального сектора області. Згідно з постановою РНК УСРР від 22 липня 1932 р. «Про план заготівель по селянському сектору» Дніпропетровщина мала здати державі

1 441, 5 тис. т зерна (88 млн. пудів) [48]. Опосередковано це доводить і той факт, що навіть партійно-радянське керівництво держави, яке вимагало безумовного виконання «першої заповіді», було змушене погодитися на його корегування: 28 серпня обласний план зменшили до 84 млн. пудів, 30 жовтня — до 73 млн. пудів, 14 січня 1933 р. — ще на 12 млн. пудів, тобто до 61 млн. пудів [5, с. 332]. Проте план так і не був виконаний: на 1 лютого 1933 р. за селянсько-колгоспним сектором область здала державі лише 55,8 млн. пудів [13, 42].

Зведення про перебіг хлібозаготівель 1932/33 рр. засвідчують, що Дніпропетровщина хронічно, з місяця в місяць не виконувала заготівельні плани. І відбувалося це на тлі застосування різних методів впливу, до яких вдавалося центральне, республіканське й місцеве керівництво, широко практикуючи, перш за все, давно апробовані кадрові зміни. У жовтні 1932 р. на посаду першого секретаря обкому партії замість В. Чернявського призначили В. Строганова (до цього другий секретар ЦК КП(б)У). Але і він довго не протримався, бо рішенням ЦК ВКП(б) від 24 січня 1933 р. був звільнений з посади і відправлений у розпорядження ЦК. Відтоді партійним лідером області став М. Хатаєвич [66, с. 51].

З метою «підхльостування» регіональних керівників щодо безумовного виконання планових завдань із хлібозаготівель центр спорядив на місця спецкомісії з надзвичайними повноваженнями. Так, наприкінці жовтня 1932 р. для «забезпечення» партійної лінії політбюро ЦК КП(б)У відрядило на Дніпропетровщину В. Чубаря і М. Скрипника, а через два місяці С. Косіора і П. Постишева. А здійснювалися ці «вояжі» за прямим дорученням надзвичайної кремлівської місії на чолі з головою РНК СРСР В. Молотовим, яка з'явилась у Харкові за рішенням політбюро ЦК ВКП(б) 29 жовтня [57, с. 35].

Однак головну роль у здійсненні заготівель відіграли репресії, які набули масового, тотального характеру. Репресивні дії влади у цей час були спрямовані на вирішення таких завдань. По-перше, на забезпечення виконання хлібозаготівельних планів за рахунок так званих «невидимих припасів хліба», тобто вилучення у селян «розкраденого, незаконно розданого і прихованого» зерна [87, 164]. Партійне керівництво республіки протягом усієї заготівельної кампанії вважало, що в «чорних коморах» селян приховані тисячі тонн хліба. Ще будучи секретарем ЦК КП(б)У, М. Хатаєвич стверджував, що у 1932 р. приховуванням зерна займалися від 85 до 90 % колгоспників [5, с. 308]. При цьому партійні очільники про-

довжували перебувати у полоні міфу про «підземне пшеничне місто» навіть у розпал голоду, пропонуючи надавати допомогу голодуючим селянам за рахунок нових експропріацій зерна у їхніх односельців [19, 14]. Проте інформаційні звернення ОДПУ доводять, що кількість зерна, вилученого із «чорних комор» селян, насправді була незначною — 0,1—0,2 % заготівельного плану [10, с. 21].

Іншим напрямком репресивної політики стало виявлення і покарання «найбільш злісних саботажників хлібозаготівель» — «контрреволюційних куркульсько-петлюрівських елементів, що активно протидіяли і зривали основні заходи радянської влади на селі» [70, с. 511—512]. З аналізу документів ДПУ УСРР, що регламентували спецоперацію з ліквідації сільської «контрреволюції», впливає, що центральне й республіканське партійне керівництво пояснювало невиконання державних заготівельних планів «існуванням на Україні організованого контрреволюційного повстанського підпілля, пов'язаного із закордоном та іноземними розвідками, головним чином з польським главштабом» [70, с. 511]. Саме міфічне «контрреволюційне повстанське підпілля» виступало у ролі організатора саботажу хлібозаготівель.

Виходячи з цілей репресивної кампанії, провідним напрямком у діяльності органів юстиції і ДПУ республіки стала боротьба з «розкраданням, розбазарюванням і приховуванням хліба», яку «простимулював» одіозний «закон про п'ять колосків» — постанова ЦВК і РНК СРСР від 7 серпня 1932 р. «Про охорону майна державних підприємств, колгоспів та кооперації і зміцнення громадської (соціалістичної) власності». Прирівнявши майно колгоспів і кооперативів до державного, закон від 7 серпня 1932 р. остаточно розвіяв ілюзії тих селян, які вважали, що «колгосп — не частина соціалістичного сектора», «а лише селянське об'єднання, яке цілком самостійно встановлює свої взаємовідносини з державою» [73, с. 135].

Після виходу вказаного закону на Дніпропетровщині відразу розгорнулася кампанія по боротьбі з розкрадачами колгоспного майна. Сторінки обласної газети «Зоря» рясніли назвами: «Гуляйпільським куркулям по заслугі», «Розкрадачам колгоспного майна немає милості», «Покласти край розкраданню хліба» [49]. Справи «розкрадачів» у прискореному порядку розглядалися виїзними сесіями обласного, транспортного і народного судів за місцем скоєння злочину. При цьому всіх селян, навіть колгоспників, які потрапляли під прес цього закону, називали куркулями. Тільки за перші два мі-

сяці його застосування у Дніпропетровській області за крадіжки хліба було засуджено 2 887 осіб, з них 90 — до розстрілу, 149 — до 10 років позбавлення волі. Найбільша кількість таких справ припадала на Новомосковський (105) і Криворізький (110) райони [30, 109].

Стосовно «саботажників» широко застосовувалися заходи економічного тиску. Постанова та інструкція Раднаркому УСРР від 11 листопада 1932 р. «Про організацію хлібозаготівель в одноосібному секторі» санкціонували застосування грошових штрафів «розмірами ринкової вартості незданого хліба (без звільнення від зобов'язання здати хліб)» до одноосібників, «що злісно не виконують плану хлібозаготівель та по яких сільраді відомо, що вони продавали хліб за спекулятивними цінами на ринку». Штрафи мали накладатися й стягуватися «за постановами сільради та уповноваженого райвиконкому з наступним затвердженням райвиконкому» [7, с. 384]. Постанова політбюро ЦК КП(б)У «Про заходи з посилення хлібозаготівель» від 18 листопада 1932 р., продубльована через два дні Раднаркомом республіки, запровадила вже натуральні штрафи для колгоспів і одноосібників розміром 15-місячної норми здавання м'яса.

Згідно з даними Наркомату юстиції УСРР, до 5 грудня 1932 р. у Дніпропетровській області оштрафували 3 394 господарства, з них 1 928 — у грошовій формі, 760 — м'ясом, 706 — картоплею [87, 7]. 20 грудня 1932 р. кількість оштрафованих на Дніпропетровщині одноосібників досягла 5 910 господарств. Середній розмір штрафу, накладеного на куркульські господарства, становив: 4,7 ц картоплі, 1 ц м'яса, 800 крб. Відняцько-середняцькі господарства мали здати 3 центнери картоплі, 0,5 центнера м'яса й сплатити 900 крб. [87, 138]. Зрозуміло, що подібні розміри штрафів були для селян «непідйомними». Тому з куркульських господарств Дніпропетровщини вдалося стягти лише 614 ц картоплі (50 % від нарахованого), м'яса — 211 ц (68%), грошей — 459 000 крб. (33 %) [87, 140]. Щодо штрафування колгоспів, то, згідно з даними Наркомзему УСРР станом на 2 грудня 1932 р., ця репресія була застосована щодо 67 колгоспів Дніпропетровської області [7, с. 436].

18 листопада 1932 р. постановою політбюро ЦК КП(б)У було започатковано і такий надзвичайно жорстокий захід, як занесення на «чорну дошку» колгоспів, котрі особливо злісно саботували хлібозаготівлі [7, с. 392]. Села, які потрапляли на «чорну дошку», опинялися у стані своєї економічної бло-

кади. На територіях таких населених пунктів припинялася кооперативна, державна й колгоспна торгівля, а з крамниць вивозилися всі товари. З колгоспів, колгоспників і односібників стягувалися всі раніше видані кредити та інші фінансові позики.

Першими на «чорну дошку» в Дніпропетровській області потрапили село Вербки Павлоградського і село Гаврилівка Межівського районів [5, с. 278—279]. Згодом за постановами президії облвиконкому до них приєдналися ще десятки господарств, у тому числі колгоспи «Комінтерн» і «Червоне козацтво» Апостолівського району, ім. Ворошилова Криворізького, «Ленінський шлях» Межівського і «Зелений лан» Божедарівського районів [51]. Усього до початку грудня 1932 р. на «чорну дошку» в 43 районах області було занесено 228 колгоспів із 3 355, тобто кожне п'ятнадцяте господарство [12, 42].

Проте, незважаючи на вжиті заходи, Дніпропетровська область відставала з виконанням плану. Для виправлення такої ситуації було вирішено провести чистку районного керівництва. З цією метою 20 жовтня 1932 р. розпустили бюро Магдалинівського райпарткому і фракції райвиконкому. Керівників установ Гуню і Кучеревського зняли з роботи, а справу щодо них передали до обласної контрольної комісії для вирішення питання про виключення з партії [50].

За «саботаж» хлібозаготівель і нездатність організувати виконання хлібозаготівельних планів така ж сама доля спіткала секретаря Солонянського райкому КП(б)У, голову Генічеського райвиконкому, партсекретарів та голів контрольних комісій Апостолівського і Коларівського районів, директора МТС Нововасилівського району [12, 57, 129]. 24 грудня 1932 р. зняли з роботи, виключили з партії, заарештували й віддали під суд голову виконкому Васильківської районної ради Манжеля [31, 353].

Одним основним репресивний тиск за невиконання державних заготівельних завдань пізнав на собі управлінський апарат колгоспів. 5 листопада 1932 р. М. Хатаєвич (на той час другий секретар ЦК КП(б)У) і В. Молотов у спільній телеграмі вимагали від обкомів посилити репресії щодо бездіяльних членів правлінь колгоспів з висвітленням цих фактів у пресі й засудженням на колгоспних зборах [7, с. 371—372]. А постанова бюро Дніпропетровського обкому КП(б) У від 23 грудня 1932 р., прийнята за участю С. Косіора та П. Постишева, встановлювала судову відповідальність голів колгоспів і сільрад «за повне виконання колгоспами та односібни-

ками річного плану хлібозаготівель у зазначені терміни» [31, 70]. При цьому колгоспне керівництво карали навіть за людське ставлення до селян, за спроби врятувати їх від голодної смерті. Так, у Нововасилівському районі за «незаконну видачу авансів» були притягнуті до партійної відповідальності, а потім віддані під суд 17 голів колгоспів, яких засудили на строк від 1,5 до 10 років [53, с. 144].

Саме до адміністративно-управлінської ланки колгоспів застосовувалося й прискорене судочинство, встановлене постановою політбюро ЦК КП(б)У від 5 грудня 1932 р. Згідно з цією директивою в областях мали створити спеціальні комісії, так звані «четвірки», у складі першого секретаря обкому, голови обласної контрольної комісії, начальника обласного відділу ДПУ й облпрокурора. Комісії повинні були раз на 2—3 дні «встановлювати справи, які заслуговують найбільшої уваги і які потрібно розглядати в прискореному порядку» [5, с. 276].

Для проведення слідства і суду по визначених справах відводилося 4—5 днів. У дводенний термін після винесення вироку справи передавалися на затвердження до столиці, де їх «проходження» забезпечувалося упродовж 1—2 днів. Аналіз діяльності Дніпропетровської обласної «четвірки» свідчить: по 15 з 19 справ, розглянутих на засіданні 8 грудня 1932 р., фігурантами виступали якраз адмінпрацівники колгоспів, яких звинувачували «у приховуванні і розбазарюванні хліба» [29, 89—99]. Застосування прискореного судочинства, яке не вимагало дотримання елементарних норм права, призвело до того, що за період хлібозаготівель (з початку збору врожаю і до 16 грудня 1932 р.) у Дніпропетровській області було засуджено 315 голів колгоспів і 357 членів правління, з них 13 осіб до розстрілу [32, 353].

Органічним елементом репресивної політики стала фабрикація групових «селянських справ». На виконання постанови політбюро ЦК КП(б)У від 18 листопада 1932 р. «Про ліквідацію контрреволюційних гнізд та розгром куркульських груп» органи ДПУ УСРР у листопаді 1932 р. одразу розпочали спецоперацію з виявлення контрреволюційного підпілля, в ході якої в Україні передбачалося ліквідувати 436 контрреволюційних організацій і притягти до відповідальності 3 425 осіб. Операція мала охопити 243 райони республіки [2, с. 73]. На її проведення мобілізувалися кращі чекістські сили.

На Дніпропетровщині в рамках цієї операції лише по лінії особливого відділу планувалося ліквідувати 18 агентурних роз-

робок і заарештувати 173 особи. Боротьба з «сільською контрреволюцією» мала здійснюватися переважно через секретно-політичний відділ, під егідою якого намічалось ліквідувати 38 агентурних розробок й заарештувати 225 осіб [2, с. 90]. До оперативних розробок належить справа «куркульської організації», яку «виявили» у селі Всесвятському Межівського району. До її складу входило 5 куркулів, які нібито здійснювали роботу по зриву хлібозаготівель, а тому підлягали ліквідації [2, с. 91]. Особливу увагу органи ДПУ приділяли тим районам, які в минулому вважалися «осередками контрреволюції», себто тим, де під час колективізації відбулись волинки та селянські повстання. На Дніпропетровщині такими були Павлоградський, Новомосковський, Межівський і Магдалинівський райони, куди, в першу чергу, й відряджали оперативні групи ДПУ. Дніпропетровську групу очолив заступник начальника особливого відділу ДПУ УСРР Карелін.

Інспіруванням групових справ супроводжувалася й операція з виявлення злочинних елементів у колгоспно-радгоспному секторі, яка здійснювалася в межах вищезгаданої акції. Вона спрямовувалася головним чином проти керівництва колгоспів та радгоспів й фактично являла собою чистку апарату, який, з погляду ДПУ, не виявляв необхідної активності у виконанні заготівель. Показовою у цьому відношенні є справа керівництва артїлі ім. Ворошилова Криворізького району, за якою членів правління, рахівника та комірника звинуватили у тому, що вони не оприбуткували 230 центнерів зерна, отриманого внаслідок очищення відходів. Крім того, ці «контрреволюціонери» як розрахунок за будівництво греблі на млині видали працівникам 15 пудів жита [2, с. 144]. Подібні «контрреволюційні організації» органи ДПУ виявили в артїлі «Комінтерн» Бердянського району, ім. Чубаря Чубарівського, «Авангард» Софіївського, «Рот фронт» Новомиколаївського. Підрахунки, здійснені на матеріалах ДПУ УСРР, дають уявлення про масштаби таких фальсифікацій. Станом на 8 грудня 1932 р. в області було сфабриковано 67 подібних справ [2, с. 142—147].

Наступний етап боротьби з «сільською контрреволюцією» починається 5 грудня 1932 р. коли за підписом В. Балицького, заступника голови ОДПУ СРСР і постійного представника цієї структури в УСРР, видається так званий «Оперативний наказ ДПУ УСРР № 1», в якому актуалізоване головне завдання щодо «негайного прориву, розкриття та розгрому контрреволюційного повстанського підпілля і нанесення рішучого

удару по всіх контрреволюційних куркульсько-петлюрівських елементах, що активно протидіяли і зривали основні заходи радянської влади на селі». З метою активізації боротьби у даному напрямку при ДПУ УСРР була сформована спеціальна ударно-оперативна група. Вже 6 грудня 1932 р. у таємному бюлетені ДПУ УСРР зазначалося, що «оперативний удар по внутрішньоколгоспним антирадянським угрупованням здійснюється швидкими темпами». ДПУ повідомляло про викриття 55 «внутрішньоколгоспних антирадянських груп» у 42 районах 5 областей України, арешт 290 осіб, серед яких було 28 голів колгоспів. На Дніпропетровщину за цією статистикою припадало 7 груп, які діяли в 6 районах області. До в'язниць тут потрапило 34 особи, з яких 5 — голови колгоспів. Заарештованим інкримінували зрив сільгоспкампаній, крадіжки хліба, антиколгоспну і антирадянську агітацію, повстанську діяльність, розкладницьку роботу в колгоспах [2, с. 111—112].

5 лютого 1933 р. ЦК ВКП(б) зрештою прийняв постанову про припинення заготівель [5, с. 349]. Незважаючи на максимум вжитих заходів, Дніпропетровщина, як уже зазначалося, план не виконала. У листі до ЦК КП(б)У М. Хатаєвич констатував, що з 4 тисяч колгоспів план виконали лише 800, переважно дрібних господарств, питома вага яких до того ж не перевищувала 10—12 % від усього колгоспного сектора [13, 6].

Наслідком тотальної конфіскації їстівних запасів у селянства, проведеної у ході «кампанії з посилення хлібозаготівель», став жахливий голод, який охопив усі регіони області. За даними ЦК КП(б)У від 15 березня 1933 р., серед інших областей республіки Дніпропетровщина опинилася чи у не найскрутнішому становищі. На неї припадало 60 % усіх відомостей про кількість голодуючих і понад 70 % зареєстрованих смертей [5, с. 442]. Із 45 районів Дніпропетровщини навесні 1933 р. в критичному стані перебувало 29. У Високопільському, Нововасилівському, Межівському, Якимівському, Павлоградському, Мелітопольському районах смертність від виснаження стала масовою ще на початку лютого, себто майже відразу після офіційного завершення хлібозаготівельної кампанії [14, 11]. Так, у селах Високопільського району, за офіційними даними, наведеними у доповідній записці Дніпропетровського обкому, у другій половині лютого 1933 р. голодувало від 92 до 96 % селянських сімей [14, 5].

Через відсутність хліба селяни використовували в їжу різноманітні сурогати, часто небезпечні для життя, а також м'ясо мишей, щурів, котів, собак, горобців, дохлих коней тощо.

Це призводило до того, що селяни гинули не тільки від голоду, але і від його наслідків: інфекційних захворювань, заражень, отруєння тощо. Так, у Великолепетиському районі лише за два дні лютого було зафіксовано 9, у Павлоградському 7 випадків таких смертельних отруєнь [14, 3]. Доведені до відчаю люди вдавалися до труподства й канібалізму. Документально такі факти були зафіксовані у П'ятихатському, Олександрійському, Межівському, Бердянському, Великотокмацькому районах [31, 623]. Подеколи мали місце навіть випадки людодства серед дітей [15, 1].

Для Дніпропетровщини, як і загалом для України, наслідки голодомору виявилися жахливими. Це, перш за все, загибель тисяч людей, які склали генофонд нації. На жаль, поки що точна цифра втрат населення краю за ті два роки не встановлена, насамперед через багаторічне замовчування трагедії владою, а відтак, і цілком зрозумілу плутанину в статистиці. За нашими ж підрахунками, загальні втрати населення області від голоду і суміжних хвороб у 1932—1933 рр. можуть становити близько 665 — 840 тис. осіб [53, с. 184].

Сигналом до припинення масових каральних акцій проти селянства, що здійснювалися протягом 1930—1933 рр., стала таємна директива-інструкція ЦК ВКП(б) і РНК СРСР від 8 травня 1933 р., яка адресувалася органам партійно-державної влади, ОДПУ, суду і прокуратурі. Й. Сталін і В. Молотов проголошували в зазначеному документі, що за три роки колгоспи стали панівною формою господарства на селі, тож перемогу колгоспного ладу вже забезпечено. Звідси впливав висновок: «Унаслідок наших успіхів на селі наступив момент, коли ми не маємо потреби в масових репресіях, що торкаються, як відомо, не тільки куркулів, а й одноосібників і частки колгоспників» [43, 71].

Необхідність згортання масових репресій у другій половині 1933 р. зумовлювалася не лише закінченням суцільної колективізації, але й перевантаженістю місць позбавлення волі. Дніпропетровський обком КП(б)У ще на початку року визнавав, що «кількість заарештованих в області досягла гігантських масштабів. БУПРи й арештні приміщення перевантажені, більшість заарештованих утримуються у найжахливіших умовах» [19, 10]. Так, у січні 1933 р. у камерах при Бердянській райміліції замість 60—80 осіб перебувало 420, при Долинській райміліції замість 50—60 осіб — 371 [35, 46]. У переповнених камерах ніде було не лише лежати і сидіти, але й стояти на ногах. Через надмірну тіснєву серед ув'язнених почали поши-

рюватись епідеміологічні захворювання, зокрема сипний тиф, що створювало загрозу для всього населення області [34, 132].

Становище заарештованих ускладнювала й відсутність належного харчування. У січні 1933 р. на 5 тисяч в'язнів, що утримувалися в БУПРах Дніпропетровської області, виділялося лише 2 тисячі пайок [20, 10]. Ще 8 500 заарештованих, які перебували в камерах міліції, мали харчуватися за рахунок районних фондів, хоча у голодуючій області таких ресурсів не було. Тому в камерах при тій же Долинській міліції заарештовані отримували лише «100 грамів печеного хліба на день та 1—2 стакани окропу». Внаслідок поганого харчування більшість в'язнів були сильно виснажені, що призводило до летальних наслідків. У результаті з 15 лютого до 6 червня 1933 р. у камерах попереднього затримання при Долинській райміліції померли з голоду 37 осіб, Новомосковській — з 1 січня по 23 червня — 49 осіб [33, 998; 36, 87]. Переважна більшість померлих — селяни, які перебували під слідством за звинуваченнями у крадіжках продуктів і худоби.

Іншою причиною припинення масових каральних акцій проти селянства стала гостра нестача робочих рук у сільській місцевості. Людські ресурси українського села виявилися не безмежними. Після кількох років масових депортацій, репресій, голодомору в південних регіонах республіки не вистачало робочих рук для проведення основних господарсько-політичних кампаній. Репресування ж під час хлібозаготівель 1932/33 р. адміністрація колгоспів та сільрад створило ще й кадрову проблему. Відтак траплялися випадки, коли засуджені до позбавлення волі керівники колгоспів продовжували працювати з мовчазної згоди районного керівництва, як, наприклад, голова артлі «Жовтнева перемога» села Ганнівка Долинського району Берестенко, якого у грудні 1932 р. виключили з партії і засудили до одного року примусових робіт «за незадовільне виконання хлібозаготівель». Однак, незважаючи на вирок, він продовжував виконувати свої обов'язки ще півроку. При цьому начальник політвідділу МТС, директор МТС та уповноважений обкому вважали його «непоганим головою колгоспу» [37, 247].

Поступове згорання репресій на Дніпропетровщині почалося ще до прийняття інструкції від 8 травня 1933 р. Так, 1 лютого 1933 р. бюро обкому КП(б)У ухвалило рішення про розвантаження арештних приміщень. Для проведення перевірки справ осіб, яке перебували під слідством або були засуджені народними судами, організували 10—12 виїзних комісій у складі 3—4 осіб кожна, до яких ввійшли «найбільш

підготовлені й перевірені партпрацівники, працівники КК РКІ, прокуратури, суду, ДПУ». Комісії наділялися правом «звільняти всіх незаконно заарештованих і скасовувати неправильні вироки нарсудів» [19, 10—10 Зв.].

На початку березня 1933 р. Дніпропетровський обком КП(б)У санкціонував перегляд справ низових партійних і колгоспних активістів, засуджених народними судами. З цією метою в районах створили спеціальні комісії на чолі із секретарями райкомів. До їх складу входили голова районної контрольної комісії, прокурор, суддя, начальник політвідділу МТС і уповноважений ДПУ. Комісії мали право переглядати справи та передавати висновки облпрокурору, який після вивчення матеріалів остаточно вирішував — скасувати вирок чи залишити в силі. Дніпропетровська облпрокуратура у своїх розпорядженнях від 5 і 15 березня 1933 р. зобов'язала районних прокурорів закінчити роботу в цьому напрямку «протягом однієї декади» [35, 467].

Важливою складовою курсу центральної влади, спрямованого на згортання репресій, стала боротьба з так званими «порушеннями революційної законності». У першу чергу, органи ДПУ і прокуратури були змушені відреагувати на численні випадки фізичного насильства: побиття, тортури селян місцевими можновладцями, які нерідко призводили до летальних наслідків. Особливо масовим «фізичний вплив» на селян був під час сумнозвісних хлібозаготівель 1932/33 р. Тоді у буквальному розумінні кулаком численні заготівельники вибивали хліб з голодуючого українського села. Навесні та влітку 1933 р. напівмертвих українських колгоспників стусанами почали виганяти на роботу, а побиттям карали за прогули та невиконання трудовнів. Показово, що фізичні методи впливу практикувалися не лише стосовно чоловіків, але й до жінок та дітей. Так, під час пропольовальних робіт у колгоспі «Червоний Жовтень» Кам'янсько-Дніпровського району Дніпропетровської області було зафіксовано 7 випадків побиття колгоспниць об'їждчиками полів. Голова правління колгоспу і секретар партосередку знали про фізичні методи «виховання», але жодних заходів щодо їх припинення не вживали [41, 44].

Щоб припинити рукоприкладство посадових осіб, Наркомат юстиції УСРР видав у жовтні 1934 р. директиву, яка зобов'язала органи прокуратури забезпечити розгляд вказаних справ у найкоротший термін, а самі справи взяти на особливий облік. Осіб, винних у нанесенні побоїв колгоспникам, незважаючи на їхні посади, мали притягувати до криміналь-

ної відповідальності за 98 статтею КК УСРР, яка передбачала покарання у вигляді «позбавлення волі на строк не менш, як шість місяців». За обтяжуючих обставин («якщо перевищення влади знайшло вираження у насильстві, застосуванні зброї, катуванні або діях, що принижують гідність потерпілого»), строк позбавлення волі зростав до 3 років.

Проте документи свідчать, що місцевих керівників було важко примусити відмовитися від фізичних методів впливу на селян. Тому боротьба з цими порушеннями у 1933—1936 рр. набула перманентного характеру, що доводять численні директиви органів юстиції республіки і спецповідомлення ДПУ—НКВС. Неефективність боротьби з рукоприкладством місцевих очільників пояснюється тим, що покарання «перекрутників» нерідко мали формальний характер. Так, голову і бригадира артїлі «Новий рух» Покровського району Дніпропетровської області за побиття колгоспників протягом серпня—вересня 1933 р. засудили до позбавлення волі на термін від 6 до 7 років. Але через декілька днів після винесення вироку їх відпустили із Запорізького БУПРу і вони спокійно повернулися додому. Не дивно, що в колгоспі почалися розмови, що «боротьба з порушниками революційної законності, це — несерйозна боротьба» [40, 110].

У 1933 р. центральне керівництво країни розпочало й кампанію по боротьбі «з незаконним штрафуванням колгоспників і трудящих одноосібників». Як свідчать документи, головною причиною застосування масових штрафів було те, що місцева влада розглядала їх як єдиний дійовий засіб тиску на селян під час державних заготівельних кампаній. Наприклад, у березні 1934 р. заступник голови Царичанського райвиконкому і двоє голів сільради протягом одного дня оштрафували за невиконання м'ясо-молочного податку понад 700 господарств [38, 22]. Для керівників сільрад штрафи були також і додатковим джерелом поповнення місцевого бюджету.

Крім грошових штрафів, на виконання яких у селян вилучали майно, практикувалося штрафування колгоспників трудовими днями за порушення трудової дисципліни. Перекручення у цій сфері були пов'язані, в першу чергу, із штрафуванням членів колоб'єднань на велику кількість трудових днів (150—200), що подеколи дорівнювало їх річному заробітку. Часто траплялися й випадки штрафування цілих бригад і всіх членів колгоспу. Сам розмір штрафу був нерідко нееквівалентним порушенню. Так, в артїлі «Запорожець» Адамівської сільради Кам'янського району Дніпропетровської області за неви-

хід на роботу на один день з колгоспників списували по 20 трудоднів [41, 52].

Щоб припинити незаконне штрафування, Прокуратура УСРР 28 квітня 1934 р. видала розпорядження, яким зобов'язала працівників прокуратури, групи сприяння прокуратурі і політвідділи МТС здійснювати систематичні перевірки на місцях. Райвиконкоми і райміліцію повинні були перевіряти «не менш, як один раз на два місяці, а сільради і колгоспи не менш одного разу на шість місяців». Посадових осіб, винних у незаконному масовому штрафуванні, мали притягати до кримінальної відповідальності за 98 статтею КК УСРР. Персональна відповідальність «за політику і практику адмінштрафів у районі» покладалась на дільничних прокурорів, яких за «допущення масового незаконного штрафування і nereагування на перекручення» погрожували карати в судовому порядку [38, 22].

Ще одним напрямком у політиці «виправлення» допущених у період масових репресій порушень ревзаконності став перегляд справ селян, засуджених за крадіжки зерна протягом заготівель 1932/33 рр. і в наступний період. Під час перевірок місць позбавлення волі були встановлені численні факти притягнення до кримінальної відповідальності селян у буквальному розумінні за крадіжку жмені зерна. Так, Лозовським народним судом були засуджені на два роки позбавлення волі Д. Авдієнко та О. Костров. Перший за те, що зірвав 49 колосків, а другий — за зберігання жмені колосків [39, 116]. У результаті 46,4 % вироків українських обласних судів були замінені [77, с. 159].

Загалом, кампанія «по боротьбі з порушеннями революційної законності» на селі дозволила зменшити градус напруження у відносинах держави і селянства, який досяг свого піку в період колективізації і голодомору. Але кардинально змінити ситуацію на краще вона не могла. Відсутність суттєвих зрушень у цій сфері зафіксувала директива Наркомату юстиції УСРР від 26 червня 1935 р., в якій знову наводилися численні факти незаконних арештів, обшуків, знущань над селянами в колективних об'єднаннях Донецької, Дніпропетровської і Одеської областей [44, 128]. На той час репресії вже стали важливою складовою аграрної політики радянської влади. Тому українське село продовжувало жити в атмосфері страху і тотального тиску з боку держави, а самі селяни вважати, що «суд, міліція, ДПУ, прокуратура є лише димовою завісою» [42, 42].

Підсумовуючи, зазначимо, що форсована колективізація кінця 20-х — початку 30-х рр. ХХ ст. стала полем масштабної і жорстокої битви між більшовицькою державою і багатомільйонним селянством. Запроваджуючи колективну форму господарювання, радянська влада «ламала хребет» українським хліборобам, перетворюючи їх на безправних наймитів на рідній землі. Подальші події продемонстрували, що перемога влади над власним народом виявилася «перемогою без переможців». Село розплатилося за «соціалістичну реконструкцію» мільйонами людських життів і знівечених доль. Московські можновладці, отримавши необхідні матеріальні та людські ресурси для модернізації промисловості, були змушені боротися з поступовою деградацією аграрного сектора. Багатомільйонні державні дотації у сільське господарство в 70—80-х рр. ХХ ст. не змінили ситуацію на краще.

Тим часом сама колгоспна система пережила своїх творців. На думку дослідниці Ш. Фіцпатрик, колгосп і його проблеми є уособленням усього пострадянського суспільства: «інертного, важкого на підйом, що пасивно опирається змінам; суспільства, більшість членів якого зневажає ідею суспільного блага, з підозрою ставиться до енергійних або талановитих сусідів, ... постійно ображається на начальників, але палець об палець не вдарить, щоб зробити щось самим» [76, с. 358].